

A conclusion is drawn about the originality of the «Jewish» gain of Volodymir Leontovich, who in his works proves from a psychological point of view a different characters of the Jews, different from the Ukrainian.

Key words: modeling, Jewish, Jewish subjects, model diffusion, individual style, short prose, stories, synthesis, poetics.

УДК 821.161.2-1 (092) Стус В.

Тетяна Бледних

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ДИСКУРС ПОЕЗІЇ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті розглянуто окремі поезії зі збірки Василя Стуса «Зимові дерева» крізь призму філософії екзистенціалізму. Простежено, як у них реалізуються мотиви трагізму буття, абсурдності світу, бунту, свободи вибору. Обґрунтовано визначальну для поета національно-екзистенціальну модель світу та сенсу людського життя.

Ключові слова: дискурс, екзистенціалізм, екзистенціальна проблематика, абсурдність світу, буття, ніщо.

Творчість Василя Стуса є яскравим явищем української та світової поезії. Талант поета, його трагічна доля, послідовна боротьба за національну свободу і відродження духовності, сміливі виступи проти комуністичної системи викликають інтерес до постаті митця і його ліричних творів. Поетичний доробок автора перебуває в полі зору таких літературознавців, як Г. Віват, М. Ільницький, М. Коцюбинська, М. Павлишин, О. Рарицький, О. Росінська, Є. Сверстюк, Д. Стус, В. Яременко. Цікаві спогади залишив співкамерник поета М. Хейфец. Вони допомагають зрозуміти характер митця, який і в ув'язненні лишався нетерпимим до всіх форм приниження людини та ущемлення її прав.

Василь Стус належить до генерації шістдесятників, для якої актуальною була проблема поглиблення філософського змісту творів, інтелектуального наснаження думки, відживлення історичної пам'яті, непорушності християнських морально-етичних принципів. На жаль, цей період був дуже коротким, бо система не могла допустити вільного вияву духу, що був реальною загрозою її існуванню. Захистити себе від тотального диктату влади, зберегти внутрішню свободу, можна лише «втечею в себе», зосередженістю на власній екзистенції. Зрештою, для багатьох інтелігентів 60-70-х років така «втеча» була об'єктивним способом існування в тоталітарній державі, а за умов тюремного ув'язнення й поготів.

Лірика В. Стуса засвідчує зв'язок поетового світобачення з екзистенціальною філософською думкою і несе багатющий матеріал для діалогу з нею. Устремління до особистісно забарвленого буття, протистояння всьому безликому, протест проти уподібнення, прагнення свободи, яка, попри все, має зреалізуватися серед життєвих випадковостей, боротьба з абсурдом, в якій знову і знову треба починати все спочатку – ось ті проблеми, вирішення яких шукав поет. Поезії В. Стуса властивий високий рівень екзистенціального філософування, що зумовлений принаймні двома чинниками: приналежністю до покоління митців-шістдесятників та умовами довгого життя в ув'язненні.

Метою нашої роботи є спроба висвітлити сутнісні проблеми, що постали перед поетом і потребували осмислення, серед них: трагізм буття, абсурдність світу, бунт, вибір, самотність, ніщо. Спробуємо простежити, як проявились риси екзистенціалізму в ліричних творах середини 60-х років, що ввійшли до збірки «Зимові дерева».

Принагідно визначимо, який зміст вкладаємо в поняття «дискурс», «екзистенція». Дискурс – це мовна практика, коло спілкування людей з приводу будь-яких подій, проблем тощо. Визначальними рисами дискурсивного спілкування є прагнення його учасників дійти істини, розмова на рівних, бажання порозумітися. Тому все, що виникає в процесі дискурсу, безпосередньо стосується людини, а не є чимось трансцендентним, сам же дискурс є універсальним каналом філософського, художнього, наукового, повсякденного пізнання. Дискурс розкриває характерні сучасній добі світоглядні парадигми і розуміння світу. А оскільки дискурс – мовленнєвий акт, то в процесі його протікання виробляються принципи спілкування, які складають соціально-психологічний потенціал руху спільноти до узгодження думок і практичних дій. Отже, дискурс – система висловлювань, які обіперті на

життєві позиції, наукові, повсякденні, екзистенційні, моральні, ідеологічні парадигми, суспільно-психологічні установки окремих прошарків суспільства. Зауважимо на те, що дискурс включає в себе полемічний підхід до комунікативного процесу. У літературознавстві цим поняттям означають письмову або усну даність думки. А тому логічно припустити, що художній текст є тим дискурсом, який автор пропонує читачеві. Об'єктом такого дискурсу є весь спектр людських стосунків, через які митець здійснює спробу аналізу соціокультурної реальності. Саме тому поняття «дискурс» взято як одне з ключових щодо поетичної творчості Василя Стуса.

Термін *екзистенція* (похідне від нього *екзистенційний*) розуміємо як прагнення людини до особистісно забарвленого буття, що протистоїть безликому існуванню, устремління її до абсолютної незалежності. Екзистенція (буття, існування) одне з основних понять філософії екзистенціалізму.

Сучасні літературознавчі розвідки про творчість В. Стуса, спогади його друзів-сучасників свідчать, що поет серйозно цікавився теоріями провідних філософів-екзистенціалістів, особливо А. Камю, Ж. П. Сартра, К. Ясперса, М. Хайдеггера, також його цікавила творчість митців, які переймалися екзистенціальними проблемами, зокрема поезія Р. М. Рільке.

Проблеми, що їх порушує екзистенціалізм, не є вигаданими чи надуманими. Мотив трагічності, порожнечі, безцільності, нікчемності людських прагнень породжений настроєм песимізму й розчарування. Все, що раніше здавалося єдино можливим, майже вічним, універсальним, втрачає свій зміст. І тоді, як епідемія, з'являється хворобливе почуття беззмістовності життя, безплідності будь-якої діяльності, зникає сенс розумного існування. Людська драма, позбавлена історичних традицій і перспектив на майбутнє, переростає у трагедію вічного пошуку, вічної ностальгії за недосяжним ідеалом. Така низка філософських, моральних, літературних мотивів склали особливу інтелектуальну течію, названу екзистенціалізмом. Визначальними поняттями цієї філософії є: абсурд буття, межева ситуація, страх, нудьга, тривога, бунт, самотність, страждання, смерть. Протидія особистості суспільству, державі, які нав'язують їй свою мораль, ідеали, інтереси, породжує в людині відчуття абсурдності життя, а боротьба, бунт проти абсурду ставить людину в межеву ситуацію – вона опиняється перед загрозою смерті. Свободу людини екзистенціалісти розглядають в етичному плані, як «вибір» людиною самої себе, власної самості, і в цій концепції свободи знаходить вираження протест проти конформізму і пристосуванства. Керуючись етичними переконаннями, філософи-екзистенціалісти наголошували на відповідальності людини за все, що відбувається в історії. Цю відповідальність за свій народ та Україну, за кожне сказане слово відчував і В. Стус. Євген Сверстюк так скаже про свого друга: «... людина рідкісної моральної обдарованості, голос сумління у світі розхитаних і розмитих понять честі, правди, порядності» [3, с. 212]. Моралізм екзистенціалістів, можливо, був викликаний тим, що ХХ вік як час революційних експериментів, світових воєн і диктатур (простір абсурду) просто не лишив порядній людині іншого виходу, як тільки ізолюватись від тотального диктату влади для того, щоб зберегти віру в себе.

За умов існування Василя Стуса «в тоталітарному суспільстві», за відсутності справжньої української державності, увага поета прикута до «буття людини в умовах колоніальної агресії» [1, с. 64], а отже, в умовах несвободи. Існування в такому світі породжує трагічне відчуття безглуздості життя, його абсурдності. Саме так виглядає змодельований В. Стусом світ у вірші «Отак живу: як мавпа серед мавп...». Внутрішній світ поета є складним, він вимагає напружених вольових зусиль для подолання відчаю, для дії в умовах абсурдного простору, де він приречений битися «об тверді камінні мури,/ як їхній раб, як раб, як нищий раб» [4, с. 14]. У цьому просторі «сказитись легше, аніж бути собою» [4, с. 14], бо факт біологічного існування ще не є життям. Відчай виникає тоді, коли «сліпорожденний» розум підказує людині, що вона всього лише «кавалок муки», страху, що марні її зусилля подолати байдужість і безглуздя зовнішнього світу.

Вірш «Потоки» читається як історія людської душі, внутрішніх роздумів, поривань і прагнень особистості, бажання розібратися в собі, підвести своєрідний підсумок усього, що

встиг зробити та прагнення зрозуміти, що будеш робити далі, який шлях обереш. Глибоко драматичні переживання викликані тим, що людина усвідомлює змінність власного «Я», усвідомлює особисту відповідальність за пошуки сенсу життя, за здійснення свого життєвого вибору. Почування і переживання поета весь час проектується на долю рідної країни. Можливо, хтось заперечить, що екзистенціалізм у літературі розуміють як «певну конструкцію людської долі і сенсу людського життя» [2, с. 26] без врахування національної приналежності, що так насправді і є. Однак екзистенціальні духовні шукання в Україні поєднувалися зі специфікою національного буття, а тому маємо погодитися з думкою Ю. Бондаренка, що українські митці наділені властивістю «перебувати в силовому полі національного» [1, с. 69]. «Я» поета, шукаючи відповідей на питання, які його мучать, питає у вищої сили: чому життя, що «ясно починалось» [4, с. 18], потім перетворилося на муку, на трагедію, на «болі самозречення в хвилину, / коли я вже самим собою став?» [4, с. 20] Трансформація внутрішніх переживань у проблеми, висвітлені дискурсивним чином, розкривають трагічне бачення поетом не тільки життя окремої особистості, а й майбутнього нашої нації, бо віра в можливість досягнути іншого, вищого стану, для якого потрібно лише зруйнувати нещирість реальної дійсності, видається поетові «тут» і «зараз» нездійсненною. Екзистенція у вірші пов'язана зі відчуттям відчуження та самотності:

Десятою дорогою обходить
тебе життя. Полишений в обозі
себе – колишнього, сиди і жди:
десь, може, промайне, мов тінь утекла,
ти – справжній. Це лишилося одне.
Умерти. Так. Щоб більше не стогнати,
не мучитись, не проклинати долі,
не ображаючи життя [4, с. 19].

Душевні переживання поета ставлять його перед екзистенційним вибором, у якому зосереджена головна проблема українства ХХ віку: суперечність між національним і інтернаціональним, патріотизмом і більшовизмом, індивідуальним і соціальним. Необхідність зробити вибір свідчить про «межову ситуацію», в якій людина знаходиться перед обличчям смерті. Осмислене поетом життя виглядає як постійна «межова ситуація», де він постійно змушений трагічно самостверджуватись, відстоювати власне «Я», кидати виклик системі з її неправдою і насильством над людиною, існувати в просторі інфернальному, де «...за смерть – життя/ стає на цьому світі» [4, с. 20]. Відчуття неминучого поступово набирає сили в поезії. Ворожість світу до людини проявлена образом, який пов'язаний з поняттям філософії екзистенціалізму «ніщо» – смерть. Ж. П. Сартр у роботі «Буття та ніщо» наголошував на тому, що «ніщо» – є таїною екзистенції, поєднаною з метафізичним існуванням людини.

...Пізнай,
що чесність смерті – то жива чеснота.
що вмер – і закінчилося. Двобій
ти не програв. Ти вибув, бо не зміг
мириться, коли краплена карта
пішла до гри. Коли ножа у спину
стромляє супротивник. Коли він
на посміхи бере твоє лицарство
і каже: ти ніщо [4, с. 19].

Поетів рефрен «великий гріх на серці я ношу» змушує задуматися над суттю цього гріха, а підказкою послужать слова:

Від народжень
нам кожному душа болить
за тим, що досі ніби спить,
а нишком навчає; врочить,

наказує: і мста, і мста –
за довгу німоту розплата!
(І в кожному готує ката,
так, ніби помста – це мета) [4, с. 21].

Ці почування і переживання поета викликані зовсім не песимістичними роздумами біблійного Екклезіаста, який знав, що «усе марнота», вони близькі до християнського екзистенціалізму Габрієля Марселя, який стверджував, що розбитому і розчакнутому навпіл світу відповідає така ж людина. Вона усвідомлює несправжність життя, що породжена втратою цінностей і перспектив, втратою шляху і мети, сенсу самого буття [2, с. 127]. Трагічне прочитання Стусом власної долі прямо пов'язане з бажанням виконати свою життєву місію, бажанням лишатися собою, не притлумлюючи свого національного ества.

Цикл «Костомаров у Саратові» має епіграф, який є своєрідним ключем до розуміння провідної ідеї віршів: «Але що ж робити/ живій душі у цій державі смерті? В. Мисик» [5, с. 21]. Стус показує перебування Костомарова на засланні як існування в абсурдному, перевернутому світ, де ліричного героя переслідує страх нереалізованості власного життя, розуміння своєї безпорадності, що підживлюються відчуттям самотності, туги, душевного болю, які, в свою чергу, є тими межовими ситуаціями, через які ліричному герою треба пройти, аби віднайти сенс життя і прийняти його. Світ довкола засудженого набуває стійких рис абсурду:

Живі – у домовині. Мертві – ні,
хоча тюремним муром всіх притисло...
Сомнамбулами бродять щонаймертві [4, с. 22].

Ліричний герой занурений у цей антисвіт, переживає відчуття втрати сенсу буття, йому немає за що триматися в житті, він знаходиться в стані жахливої самотності і покинутості. Арешт, вирок, заслання – це його страдницький шлях, який супроводжується відчуттям «розіп'ятості» на хресті. Костомаров відчуває, як у його душі зріє протест проти принижуючого підкорення, і тоді, попри складні випробування та безнадію, він відкидає життя за інерцією та знаходить внутрішні сили для опору, повертаючи собі гідність і надію на можливість виходу з антисвіту. Шлях до істинного себе веде ліричного героя через акти внутрішнього самоусвідомлення, через формування своєї внутрішньої позиції. Відбувається трагічно-величне дійство «самособоюнаповнення» ліричного героя. Потужна вітальна сила переконання і сподівання повертає його до життя, наділяє силою подолати трагізм буття:

Єси ти сам – з собою врівень,
один на сотні поколінь
високим гнівом богорівен.
хай, може, не ріка, а ринь...
Ступай – майбутньому назустріч,
і хай хода твоя легка
легкою буде. І не треба
жалких жалінь. І – задарма.
Тюрма не доросте до неба:
ще землю їстиме тюрма [4, с. 25].

Може видатися, що останній, сьомий вірш циклу, знову повертає Костомарова у простір пустки та безнадії, а образи ворона, крижаної землі, снігу лише посилюють ці почування, як і круговерть, кружляння – рух, що створює відчуття неможливості вирватися з окресленого життєвого кола:

Галактик зірна круговерть
спіраллю простаного болю
значить одвічну людську долю,
снігами виповнену вщерт [4, с. 26].

Однак, екзистенціалісти твердять, що «існування людини – це не колообіг. Людина проривається крізь пасивність однакових кіл, що постійно виникають знову і знову, і саме

від її активності залежить продовження руху до незнайомого» [5, с. 388]. Можливість вирватися є, вона мислиться поетом як активне долавання перешкод, «виламування» з буденності через творчу працю, яка допомагає Костомарову подолати безнадію і відчай та віднайти рівновагу душі:

...папір, перо і філіжанка.
а свічка тріпотить світанком,
котрий наш правнук днем назве [4, с. 26].

Простір абсурду подолано, віднайдено точку опертя через самозаглиблення і творчу роботу в ім'я вільного життя прийдешніх поколінь.

Проблема справжнього і несправжнього існування міцно пов'язана з проблемою свободи та вільного вибору. У поезії «Останній лист Довженка» В. Стус моделює «межову ситуацію»: митець прагне повернутися до рідного краю, але влада не відпускає його на батьківщину. Душа Довженка сповнена дихотомічним почуттям відчаю, болю, майже фізичного ув'язнення, з одного боку, та прагненням духовної свободи, самореалізації, з іншого. Бажання Довженка повернутися в Україну – це спроба віднайти втрачену рівновагу духу. Його прохання: «Пустіть мене до себе», «Пустіть мене в просмолене дитинство», «Пустіть мене у молодість мою», «Пустіть мене до мене», «Пустіть мене...» [4, с. 28-29] – звучать як вимога істинної людини, яка не може допустити, щоб до неї ставилися як до предмета, не хоче стати «річчю», бо це неминуче загрожує втратою індивідуальності й таланту. Ліричний герой розуміє, що тягар існування у світі, де людина втрачає своє коріння, свою внутрішню суть, призводить до ситуації, в якій він ризикує бути віднесеним до своєї зовнішньої оболонки. Образ Довженка дозволяє побачити трагедію талановитої людини в умовах тоталітарного простору, що має всі ознаки абсурдного світу. Нічим не вирізнятися серед інших – саме в цьому диктат влади і тиск суспільства, які шукають засобів змусити людину відмовитись від особистої свободи, від бажання бути собою. Мрією радянських ідеологів була людина-маріонетка, якій можна нав'язати будь-які світоглядні засади, що вигідні пануючій верхівці, саме тому національні генії радянською системою методично знищувалися.

У абсурдному просторі «розвинутого соціалізму» чесність людини, єдність слова й діла, ідентичність почувань та вчинків вважалася державним злочином. Ще одна поезія збірки «Не можу я без посмішки Івана» яскраво окреслює моральні імперативи В. Стуса, який постає охоронцем людської честі, гідності, достоїнства, безкомпромісним і послідовним захисником прав особистості, людиною абсолютно нетерпимою до будь-яких форм приниження. Докір, який Стус кидає самому собі, за те, що він досі на волі, коли товариш уже за ґратами, свідчить, що честь і дружба для нього понад усе:

Йй-бо не знаю, що я зле зробив.
Чого ж бо й досі твій поріг високий
ані відчув, ані переступив [4, с. 29].

Знову маємо «межову», «порогову ситуацію», в якій людина здійснює свій вибір справжнього чи несправжнього буття. Втрата другом свободи стає підтвердження правоти обраних позицій, актом несправедливим з точки зору людської екзистенції, але очікуваним і прогнозованим з боку радянської системи, яка нищить національну самосвідомість, любов до рідного слова, рідної землі. Поет стає на захист і оборону людського життя, заявляючи про свою непохитну позицію:

Коли тебе, коханий, покарають –
куди втечу від сорому й ганьби?
Тоді прости, прощай, проклятий краю,
вітчизно боягузів і убивць [4, с. 30].

У ситуації вибору між фізичним існуванням в тоталітарній державі й повноцінним національним життям, Стус віддає перевагу останньому, розуміючи, що обирає шлях на Голгофу.

За умов підневільного існування нашого народу та нашої національної літератури, сатира завжди була дієвим засобом боротьби проти «темного царства» комуністичного абсурду. Вірш «Балухаті мистецтвознавці!» розкриє глибоку прірву, що існувала між думками й почуваннями поета та державним ладом, який переслідував думаючих, національно свідомих людей, вважаючи їх неблагонадійними. Радянський режим не пробачить Стусові сарказму: «Більше ніж Марксові / я вірю в ваші чоботи хромові» [4, с. 31]. У спогадах Євген Сверстюк зазначить: «У судовому звинуваченні поета фігурують окремі вірші бойового і сатиричного характеру» [3, с. 213]. Деградуючи й агонізуючи, влада мстилася В.Стусові, який виступав проти цілковитого збочення соціального життя і суцільної ідеологічної істерії.

Простір тюрми лише посилить і загострить екзистенційні почування і переживання митця. В умовах ув'язнення поетична творчість стане для Стуса засобом боротьби проти жорстокості та безглуздості системи, стане альтернативою просторові страждання і зла.

Таким чином, аналіз мотивів окремих поезій збірки «Дорога болю», дає підстави стверджувати, що визначальними пріоритетами екзистенціального дискурсу В. Стуса є категорії трагізму буття, абсурдності існування, бунту, вибору, самотності, які прямо пов'язані з національною несвободою, маргінальним статусом України в підрадянському просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко Ю. Національна парадигма українського екзистенціалізму // Слово і час. 2003. № 6. С. 64-69.
2. Коссак Е. Экзистенциализм в философии и литературе. Москва: Изд-во политической литературы, 1980. 359 с.
3. Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ: Товариство «Знання» України. Серія 6. Письменники України та діаспори. Вип. 3 – 4. 1993. 256с.
4. Стус В. Вечір. Зламана віть: Вибране. Київ : Дух і літера: Задруга, 1999. 384 с.
5. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

Bliednykh Tetiana. Existential discourse in Vasyl Stus poetry.

Introduction is to find the level of emotional and intellectual stress of the existential quests of Vasyl Stus in his poetic collection «Winter trees».

Purpose is to highlight the essential problems that faced the poet: tragedy of being, absurdity of the world, revolt, choice, loneliness, nothing, by analyzing lyrical works of the mid 60s, that included in «Winter Trees».

Methods existential and interpotational approaches, descriptive, philological, cultural and historical.

Vasyl Stus poetic art is bright phenomenon in Ukrainian literature of second half of XX century. His lyrics certifies a high level of existential philosophy what based on two factors such as affiliation to Sixtiers and circs of living long life in prison. Stus poetry full of desire to personally colored being their leitmotif is opposition to all faceless, protest against assimilation, desire for freedom that must be realized among life's randomness, in fight with absurd where everything starts over and over again.

Poet lived in closed and controlled society which was aggressively tuned to any manifestations of national consciousness. Living in such a world generated in his soul a tragic sense of senselessness and absurdity of life. Deeply dramatic experiences in Stus's poetry are caused by the fact that a person is aware of the variability of his own Self, is aware of personal responsibility for finding the meaning of life, for realizing his life choices. The artist's sentiment and experience are projected to the fate of his country all the time.

The transformation of the inner experiences of the poet reveals his tragic vision not only to the life of the individual, but also to the future of the Ukrainian nation. The belief in the ability to attain another state, for which one only needs to destroy the insincerity of real reality, is given to the poet «here» and «now» impracticable. The soul experiences of the poet put him before the existential choice, which focuses on the main problem of Ukrainianity in the 20th century: the contradiction between national and international, patriotism and bolshevism, individual and social. Understanding the poet of his own life looks like a constant «border situation», in which he again and again is forced to self-assert himself, to defend his own Self, to challenge the system with its lie and violence against a person, and therefore to exist in the infernal space. Loss of freedom has become a confirmation of the rightness of the chosen position. In prison, poetry becomes Stus's means of combating cruelty and senselessness of the Soviet system, becoming an alternative to spatial suffering and evil.

Originality is proved that deeply dramatic experiences of the lyrical hero of the collection «Winter Trees» are caused by the fact that he is aware of the variability of his own Self, realizes personal responsibility for finding the meaning of life, for realizing his life choices.

The analysis of the motives of the poems of the collection «The Way of Pain» suggests that the defining priorities of the existential discourse of Vasyl Stus are the categories of tragedy of being, the absurdity of existence, rebellion, choice, loneliness, which are directly related to national non-freedom, the marginal status of Ukraine in the Soviet space.

Key words: discourse, existentialism, existential problems, absurdity of the world, being, nothing.